

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekic

Managing Editor Assistant: Vukadin Nisavic

Editors: Zivko Andrijasevic, Dragutin Papovic, Ivan Tepavcevic, Milan Scekic.

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANAD

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

CONTENTS:

BREAKING AWAY FROM TIME AND HISTORY-SERBIA AND EUROPEAN INTEGRATION, 1987–1991 Dragan POPOVIC	p.7.
GENDER AND AGE DIFFERENCES IN SELF-ESTEEM AMONG ADOLESCENTS Đenita TUCE	p.37.
PUBLISHING ACTIVITY IN MONTENEGRO DURING THE RECONSTRUCTION PERIOD AND THE FIRST FIVE-YEAR DEVELOPMENT PLAN (1945-1952) Nenad PEROSEVIC, Natalija MILIKIC	p.63.
DIGITAL DEHUMANIZATION OF SOCIETY: THE NEW NORMAL IN A PERVERTED META-SOCIETY OF THE SPECTACLE Muedib SAHINOVIC	str.87.
WE DID NOT TORTURE: MORINJ CAMP AND THE POSSIBILITY OF RECONCILIATION IN MONTENEGRO Srdja PAVLOVIC	p.117.
MONTENEGRIN–SOVIET COOPERATION DURING THE 1970s AND EARLY 1980s Dragutin PAPOVIC	p.143.
REVIEW:	
TESTIMONIES OF DESCENDANTS OF CHETNIK LEADERS ON THE COMMUNIST REGIME-historical essay Milan SCEKIC	p.185.
HISTORY OF VIOLENCE - Book Review: Fahd Kasumović (ed.), Violence Against Women: Discourses, Perspectives, Lessons from BiH History Amir DURANOVIC	p.197.
REFLECTIONS ON THE HISTORY OF DUKLJA AND THE DUKLJANS- Book Review: Dragutin Papović, Discussions on the History of Duklja and the Dukljans Milan SCEKIC	p.205.
A MODERN INTERPRETATION OF THE MEANING OF LAW- Book Review: Miroslav Milović, Law as Potency – Essays on the Philosophy of Law Dragan JAKOVLJEVIC	p.211.
REFLECTIONS ON A TIMELESS NOVEL - Book Review: Živko Andrijašević, The Assassination of Franz Ferdinand Milan SCEKIC	p.215.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	p.221.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Sekretar redakcije: Vukadin Nišavić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, Milan Šekić

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

SADRŽAJ:

RAZLAZ SA VREMENOM I ISTORIJOM- SRBIJA I EVROPSKE INTEGRACIJE
1987–1991

Dragan POPOVIĆ..... str.7.

RAZLIKE U SAMOPOŠTPVANJU ADOLESCENATA PREMA POLU I UZRASTU

Đenita TUCE..... str.37.

IZDAVAČKA DJELATNOST U CRNOJ GORI TOKOM PERIODA REKONSTRUKCIJE
I PRVOG PETOGODIŠNJEG PLANA RAZVOJA (1945–1952)

Nenad PEROŠEVIĆ, Natalija MILIKIĆ..... str.63.

DIGITALNA DEHUMANIZACIJA DRUŠTVA: NOVO NORMALNO U
PERVERTIRANOM METADRUŠTVU SPEKTAKLA

Muedib ŠAHINOVIĆ..... str.87.

NISMO MUČILI: LOGOR MORINJ I MOGUĆNOST POMIRENJA U CRNOJ GORI

Srdja PAVLOVIĆ..... str.117.

CRNOGORSKO-SOVJETSKA SARADNJA TOKOM 70-IH I POČETKOM 80-IH

Dragutin PAPOVIĆ.....str.143.

PRIKAZI:

SVJEDOČENJA POTOMAKA I PORODICA ISTAKNUTIH PRIPADNIKA ČETNIČKOG
POKRETA O KOMUNISTIČKOJ VLASTI-Istorijski esej

Milan ŠĆEKIĆ..... str.185.

HISTORIJA NASILJA-Prikaz knjige: Fahd Kasumović (ur.), Nasilje nad ženama:
diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti

Amir DURANOVIĆ..... str.197.

PROMIŠLJANJA O ISTORIJI DUKLJE I DUKLJANA-Prikaz knjige: Dragutin
Papović, Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana

Milan ŠĆEKIĆ..... str.205.

MODERNO TUMAČENJE SMISLA PRAVA-Prikaz knjige: Miroslav Milović,
Pravo kao potencija – Eseji o filozofiji prava.

Dragan JAKOVLJEVIĆ..... str.211.

VANVREMENSKI ROMAN-Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Ubistvo Franca
Ferdinanda.

Milan ŠĆEKIĆ..... str.215.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.221.

Review

HISTORIJA NASILJA

Prikaz knjige: Fahd Kasumović (ur.), *Nasilje nad ženama: diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti*. Sarajevo – Berlin: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Heinrich Böll Stiftung, 2024, str. 474.

Amir DURANOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Odsjek za historiju

email: amir.duranovic@ff.unsa.ba

Obimom zavidna, a sadržajem i dubokom historiografskom te humanističkom porukom izuzetno značajna znanstvena monografija pod navedenim naslovom urednika dr. Fahda Kasumovića, vanrednog profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, rezultat je temeljitog osmišljavanja, planiranja i realiziranja naučno-istraživačkog rada pretočenog u rukopis koji ima više vrijednih karakteristika. Kao rezultat naučno-istraživačkog projekta, koncipiranog u više razvojnih faza, uz angažman autora čiji istraživački *background* pokazan u poglavljima ove monografije pokazuje kvalitetan urednički izbor, pred sobom imamo rukopis knjige koja ima potencijal da bosanskohercegovačkoj historiografiji u regionalnom kontekstu ponudi kvalitetno štivo tematski fokusirano na tešku, a nepravedno historiografski zapostavljenu cjelinu koja tematizira nasilje nad ženama u (bosanskohercegovačkoj) povijesnoj perspektivi dugoj više od dva milenija. Šta nam, dakle, knjiga nudi?

Nasilje nad ženama, kao globalni i povijesni fenomen, u središtu je pažnje urednika i autora, od kojih svaki pojedinačno, iz različitih vremenskih dionica prošlosti, ali i disciplina (kako to pokazuju završna poglavlja knjige) stručno prati cjelinu rečenog fenomena ili pojedine njegove dijelove u nastojanju da znanstveno opravda, a potom i pokaže ispravnost projekta i njegovih rezultata prezentiranih u poglavljima, koja sežu od klasične historije do savremenog trenutka u kojem je rukopis nastao. Takva je perspektiva, globalna, ali i vrlo lokalna, svojevrsni akademski izazov, društvena i intelektualna obaveza neophodna kako bi se evidentirale, skicirale i javnosti prezentirale lekcije iz bosanskohercegovačke povijesti. U tom smislu je uvodni tekst polazište kojim urednik temeljito prezentira ključnu ideju, ciljeve i primijenjene metode čiji je rezultat zavidan rukopis koji imamo ispred sebe. Duboko uvjeren u opravdanost objavljivanja, slobodno konstatiram da je to knjiga koja će imati zaslužen mjesto na policama univerzitetskih biblioteka, biblioteka instituta i istraživačkih centara, ali što je još važnije – u formatima u kojima je objavljena, elektronskom i štampanom – bit će dostupna čitalačkoj javnosti, kojoj formalne granice prethodnih institucija, pa ni druge granice neće biti prepreka da se premosti distanca do krajnjeg korisnika – studenta, građanina, aktiviste, donosioca odluka, u krajnjoj liniji – čovjeka. U tome će biti njena najveća vrijednost, i nadati se, njen uspjeh. Na čemu temeljiti ovakvo uvjerenje?

Prije svega, na saznanju da su angažirani autori, prilikom realizacije projekta i pisanja poglavlja ove knjige, konsultirali desetine, odnosno stotine vrlo relevantnih naslova u perspektivi, koja nadilazi granice svakodnevne konzumacije neophodnih informacija i izvora spoznaje o pitanjima koja nas, kao društvo i njegove pojedine cjeline, svakodnevno muče. Radi se već afirmiranim bosanskohercegovačkim znanstvenicima srednje generacije, kao i mladim autorima čiji razvojni potencijal tek u potpunosti treba da pokaže svoj puni obim u decenijama pred nama (Almir Marić, Dženan Dautović, Fahd Kasumović, Amila Kasumović, Minela Radušić, Adnan Jahić, Mirza Džananović, Sabina Subašić Galijatović, Sarina Bakić i Ajla Demiragić). Autori se, dakle, temeljito pozivaju na svjetski značajne izvještaje, opservacije, procjene i preporuke koje dolaze od Ujedinjenih nacija (UN) i institucija iz struktura UN-a, pokazujući kako fenomen

kojem su istraživački pristupili ima globalni značaj i odjek. Ali, izuzetno važno, niti su se zadržali na površnom opserviranju navedenih dokumenata, rezolucija, smjernica i preporuka, niti su to smatrali dovoljnim. U dijelu rukopisa koji su pisali historičari, otišli su u područje u kojem se slobodno, ali vrlo odgovorno, najbolje snalaze – u duboki, a vrlo često velikoj većini javnosti, ma koja ona bila – osim usko stručne, nepoznati i suštinski nedostupni svijet historijskih izvora, rukopisa, dokumenata, protokola, izvještaja, sudskih spisa pisanih na različitim jezicima, različitim pismima i stilovima pisama, donoseći osnovu za rekonstrukciju, analizu, a na mjestima i sintezu spoznaja o tome kako se nasilje nad ženama dešavalo, organiziralo, planiralo, realiziralo, sprječavalo, kažnjavalo, praštalo, pravdalo, zaboravljalo, relativiziralo, procesuiralo, zataškavalo, ali i otkrivalo, elaboriralo, upoređivalo, reprezentiralo itd. U tome je, po mom sudu, najveća kvaliteta i potencijalna korist ove knjige. Mnogima, da ne kažem svima, dostupne knjige!

Klasična i srednjovjekovna historija bosanskohercegovačkog povijesnog prostora u ovom rukopisu zastupljeni su poglavljima, koja po mnogim parametrima imaju formalni oblik svojevrsne sinteze, odnosno osim što sintetiziraju ključne naslove domaće i strane literature, na jednom mjestu nude najreprezentativnije primjere iz kojih je moguće upoznati i analizirati različite pojavne oblike nasilja nad ženama, bez obzira na njihovo porijeklo, socijalni status, životnu dob ili neki drugi identitetski parametar koji bi ih činio drugačijim, odnosno međusobno različitim. Tako je, u navedenim poglavljima, moguće čitati o tragičnim sudbinama tzv. običnih pučanki, žena čije je prisustvo u historiografiji uglavnom bilo marginalno zbog nedostupnosti i skromnosti historijskih izvora – ali i o tragičnim sudbinama žena na dvoru, princezama, kraljicama, ženama plemenitog roda čiju je, potencijalno bolju budućnost projiciranu porijeklom i rođenjem izvan svijeta skromnosti i siromaštva, onemogućila činjenica političkih lomova, dvorskih prevrata, intriga i borbi za prijestolje, pa su u navedenim kontekstima bile žrtve nasilja. Bilježiti takve sudbine, kako historiografski danas, tako i dokumentaristički u vrijeme događanja ili neposredno kasnije, znači dati glas i pravo svojevrsne javnosti na način da nesretne sudbine, iskazane pred svjedocima, tužiteljima ili sudcima,

budu zabilježene u povijesti, kako bi jednom u kasnijoj povijesti dobile prostor u historiji, odnosno historiografiji. A iskazane su sudbine brojne, ponekada iste, često vrlo slične, ali u zavidnom broju slučajeva i vrlo specifične.

Kako bi se načinilo svojevrsno *mapiranje sociokulturne panorame* Bosne kao osmanske pogranične provincije, pregledane su i analizirane desetine sudskih slučajeva u kojima se provodio postupak dokazivanja pa kažnjavanja, ili opovrgavanja slučajeva nasilja nad ženama u ranom novom vijeku pa do sredine 19. vijeka. U takvom *okrilju svijeta islama*, nove civilizacijske, društveno-političke i vojne paradigme na širem području jugoistočne Evrope od kraja 14. vijeka nadalje, susrećemo se sa slučajevima dokazanog i opovrnutog nasilja nad ženama, ali i muškarcima, problemima života u bračnoj zajednici, razvrgavanja brakova, porodičnog nasilja, nasljeđivanja, prevjeravanja, ubistvima, ali i slučajevima omalovažavanja, verbalnog i psihičkog nasilja, provociranja i drugih oblika nelagode kroz koje su prolazile uglavnom žene. U većini slučajeva subjekti nasilja su bili fizički, pa i emotivno, najbliži žrtvama, nasilje se dešavalo u privatnom, ali i javnom prostoru, pa nam takvi primjeri, iako ih nema mnogo u odnosu na vremenski raspon koje je ovim poglavljem obrađeno, pokazuju svojevrsnu panoramu jer se nasilje ne dešava unutar jedne etničke, vjerske ili kulturne zajednice, niti je fokusirano na određeni socijalni, ekonomski ili starosni sloj društva. Naprotiv, evidentirano nasilje nadilazi i prelazi sve navedene društvene granice postajući time univerzalno, a u usporedbi sa drugim dijelovima *svijeta islama* pa i *ostatka svijeta* – praktično vidimo iste obrasce, iste modele, koji se eventualno razlikuju u intenzitetu nasilja, ali ne i u suštini. Posebno značajno, pak, u ovom slučaju jeste oblik i način reagovanja institucija vlasti, sudskih i drugih administrativnih, iz kojih vidimo htijenje da se rečena pojava na odgovarajući način adresira, odnosno da se teži kreiranju i održavanju sistema upravljanja u kojem bi nasilje bilo kažnjivo, jednako kao i kleveta.

Ako sve prethodne epizode (bosanskohercegovačke) povijesti posmatramo kao predmoderne, očekivalo bi se da su *modernizacija* i *civilizatorska misija* u (bosanskohercegovačkom) svijetu nakon velikih

revolucija (industrijske i društvene-političke, prije svih) ponudili obrasce ponašanja iz kojih bismo mogli čitati drugačiju povijest. Paradoksalno, kraj 19. i gotovo cijeli 20. vijek, odnosno *kratko 20. stoljeće* kako se simpatično i vrlo korisno izrazio Eric Hobsbawm nije ponudio mnogo drugoga izuzev *doba ekstrema*. Nasilje nad ženama u različitim, pa i najekstremnijim oblicima, sastavni je dio paradigme ekstrema. Inače, kako drugačije pojasniti evidentirane i ovdje prezentirane slučajeve trgovine ženama, organiziranu prostituciju, krijumčarenje i druge oblike nasilja nad ženama koji se realiziraju akcijama ilegalnih, ali i legalnih struktura moći. Na mjestima gdje biste očekivali *civilizatorsku misiju* i borbu protiv trgovine ženama, nailazite na korupciju, saučesništvo i (povremeno) zataškavanje slučajeva nasilja. Evidentno je, iz ovdje prezentiranih radova, fokusiranih na prvu polovinu 20. vijeka, kako su nagli oblici društveno-političkih promjena, dramatična pomjeranja graničnih linija društvenih struktura imale negativnog odraza na društva u cjelini, na ženski dio populacije još i više budući da obim novih promjena praćenih novim oblicima izazova i nasilja nije paralelno bio umanjen za ranije, tzv. *tradicionalne* forme institucionalnog i vaninstitucionalnog nasilja. Štaviše! Otuda je jako važno prepoznati, upravo na prezentiranim primjerima koji obrađuju kraj 19. vijeka i bosanskohercegovačko iskustvo prve jugoslavenske države do početka Drugog svjetskog rata, oblike i načine institucionalnog nasilja nad ženama nakon već preživljenog *tradicionalnog*, u porodici, domu, od supružnika, najbližih njegovih srodnika i sl. Ova svojevrsna druga dimenzija nasilja, pravnog najčešće, osim što zaslužuje nove oblike istraživanja, duboko kompromitira ideju modernosti i njene institucionalizacije u različitim državno-pravnim oblicima. Poglavlja koja tretiraju maskulinitet, mizoginiju i modernizaciju, prateći seksualno i fizičko nasilje nad ženama u habsburškoj Bosni, ili *zlostavljanje u tišini* jugoslavenskog međuratnog konteksta, pokazuju, po mom sudu, kako su očekivanja pozitivnih promjena najčešće završavala dubokim razočarenjem – i usuđujem se reći, ne samo da stare tradicije *nisu prestale* nego što su nastavljale živjeti u novoj institucionalnoj formi, što ih vjerovatno čini gorima, složenijim svakako. Ako postoji neka sretna okolnost u tom kontekstu, onda valja naglasiti kako broj obrađenih slučajeva u ovim

poglavljima nije velik, mada je sadržajno dramatično težak, ali baš zbog toga treba ohrabriti ovakve oblike novih istraživanja kako bi naša spoznajna slika bila potpunija. Provedena istraživanja u navedenim poglavljima u svakom slučaju zaslužuju širu perspektivu kako bismo bili u prilici imati produbljeni uvid u fenomen nasilja nad ženama kao takav, u bosanskohercegovačkom kontekstu, naročito.

Ukoliko knjigu čitate pravolinijski, susretat ćete se s dramaturgijom u kojoj morate obratiti pažnju na ritam i tempo, odnosno naracija prati povijesni tok pa ste, na svojevrsan način, možda i spremni da očekujete složenija i dramatičnija povijesna iskustva nasilja nad ženama. U suprotnom, pojedinačnim izborom da čitate određena poglavlja, poput onog o *velikom stradanju* u Drugom svjetskom ratu, mogu biti temeljito teška za *intelektualnu probavu*. Rat, destrukcija, apokaliptične scene nasilja nad ženama sastavni su dio preživljenog u bosanskohercegovačkom kontekstu Drugog svjetskog rata. Fragmentacija prostora i oblika moći podijeljenih između različitih a međusobno suprotstavljenih povijesnih aktera, država, paradržava, vojski, milicija, regularnih i neregularnih trupa, kao subjekata nasilja – koji nisu bili naročito različiti u postupanju prema ženama – rezultirao je novim talasima nasilja, sistemskog silovanja, progona, ubijanja, utamničenja brojnih žena, majki, djevojčica i starica, na selu, u gradu, pojedinačno i u koncentracijskim kampovima, Jevrejke, Srпкиnje, Bošnjakinje, Romkinje, Hrvatice, brojne druge, znane i neznane, zabilježene, a obim rata to garantuje – i nezabilježene, politički aktivne i pasivne, jedinstvene u činjenici da su bile – žene. Značaj ovog rada vjerovatno nadilazi ciljeve koje je autor imao pred osobom, jer pokazuje duboko ukorijenjenu okrutnost prema ženama, a koju je rat, kao ekstremni oblik komunikacije, dodatno iznio na povijesnu scenu.

Okolnosti obima nasilja nad ženama u uvjetima rata i njegova razumijevanja, nakon temeljitog istraživanja, otvaraju jedno krupno pitanje za cjelokupnu povijesnu sliku savremenog doba. Otvara se, naime, mogućnost upoređivanja stanja u ratu sa stanjem u miru, pa posljedično i vrednovanjem našeg odnosa prema tim dvjema pojavama u povijesti. Ako iz te perspektive

ocjenjujemo cjelinu, naravno, zaključci su drastično različiti, naročito ukoliko smo fokusirani na *količinu i obim nasilja*. Ako, pak, pratimo nasilje kao fenomen, vidimo da rat i mir ne moraju nužno biti različite kategorije – jer nasilje biva konstantom. Prema tome je, nadalje, izuzetno važno prepoznavati načine na koji se o nasilju komunicira i šta se time postiže. U tom je smislu rad koji prati reprezentaciju nasilja nad ženama na odabranim godištim sarajevskog *Oslobođenja* vrlo koristan jer, osim što pokazuje oblike nasilja nad ženama kakve smo imali priliku susretati u nekim ranijim epizodama bosanskohercegovačke prošlosti, pokazuje i odnos nove vlasti prema fenomenu nasilja onda kada o njemu uglavnom šuti. Pa iako bismo novoj, poslijeratnoj vlasti imali *zahvaliti* za brojne modernizacijske programe koji su, u generalnim parametrima, značajno mijenjali način života na bolje, jer je to jedna globalna karakteristika savremenog doba i drugdje u svijetu, ista je ta vlast sistematično pomagala *šutnju* o teškim pitanjima, bilo da su bile u pitanju nezacijeljene ratne traume ili neki tradicionalni oblici *nepoželjnih vijesti*. To zapravo pokazuje kako je ranije spomenuta modernizacijska paradigma, iako primamljiva pa i prihvatljiva, ipak podložna kritičkom čitanju i razumijevanju pojava u vremenski široj perspektivi.

Teški društveni lomovi i smjene političkih sistema, kao jedna od čestih pojava u savremenoj bosanskohercegovačkoj povijesti, osvjedočeni su dramatičnim sudbinama muškaraca, žena, djece – cijelih porodica u vihoru agresivnog rata protiv Bosne i Hercegovine onda kada se jugoslavenska paradigma urušila u kolapsu socijalističkih državnih sistema u istočnoj i jugoistočnoj Evropi na kraju *kratkog 20. stoljeća*. Masovni zločini nad civilnim stanovništvom, progoni, ubistva, stradanja žena, djece, cijelih porodica, etničko čišćenje, teroriziranje urbanih područja, zatiranje ruralnih sredina, novi su, nažalost i unaprjeđeniji oblici nasilja protiv bosanskohercegovačkog društva, u kojima se nasilje nad ženama, naročito silovanje, pokazalo kao perpetuirajući oblik nasilja, a koji je u radikalnim uvjetima narušenih struktura još jednom izašao na površinu u svom najdramatičnijem pojavnom obliku. Otuda je evidentiranje, objašnjavanje, ali i pravno pozicioniranje prema različitim oblicima (seksualnog) nasilja nad ženama jedna značajna karakteristika šireg

ratnog sukoba, koji se, opet, najtragičnijim pokazao u Bosni i Hercegovini. Zbog navedenog su poglavlja u kojima se analiziraju ne samo pravni diskursi i perspektive, direktno fokusirane na rat, nego i sociološko čitanje poslijeratne bosanskohercegovačke društvene strukture značajan dio knjige, koji će zasigurno naći svoje (kritičke) čitaoce.

U konačnici, da bi se došlo do određenih povijesnih lekcija, neophodno je otvoriti vrata obrazovnog sistema, ali ne samo njegove institucionalizirane forme, poput škola, univerziteta i drugih administrativnih oblika razumijevanja pojma obrazovanja. Iznad toga, odnosno dubinsko razumijevanje fenomena nasilja, pa i nasilja nad ženama, moguće je samo ukoliko se kritički analiziraju načini na koje se kroz obrazovanje nasilje reprezentira. To može biti analiza redovne lektire, kako se to posljednjim poglavljem ove knjige dijelom pokazuje, ali i analizom svih oblika onog što se *očekuje* kao ishod učenja. Otuda su posljednja poglavlja knjige korisno štivo, premda se, po više mjerljivih parametara, vidi da dolaze izvan historiografskog metodološkog ishodišta. Korisni su, dakle, jer pokazuju da se fenomenu nasilja nad ženama može i treba pristupiti multidisciplinarno, ali isto tako pokazuju, da istraživanja u ovoj perspektivi trebaju nove uglove gledanja. Navedeno knjigu čini potpunom cjelinom, odnosno cjelinom koja je svakom čitaocu neophodna, jer cijenim da je ova knjiga, kao i bilo koja druga knjiga, dobra ne samo onoliko koliko daje odgovora na postavljena pitanja nego i koliko daje mogućnosti za postavljanje novih pitanja. Knjiga pred nama daje i traži mnoge odgovore. U tome je njena vrijednost!